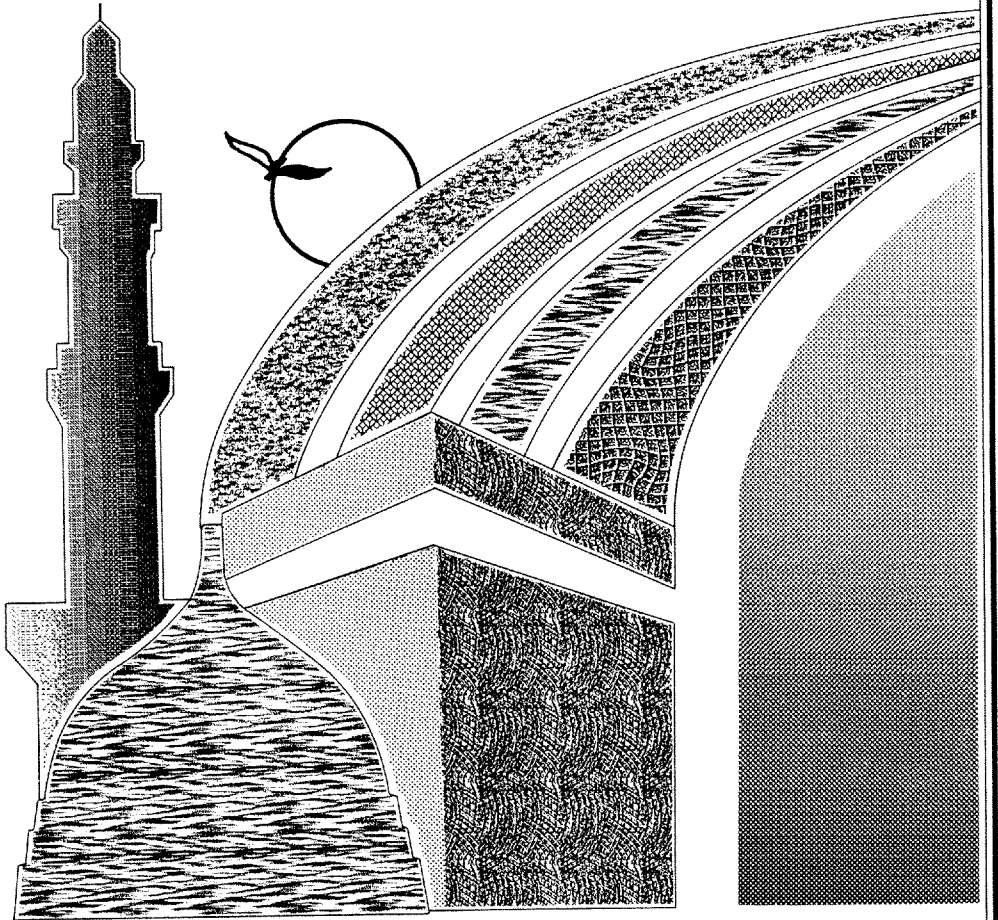
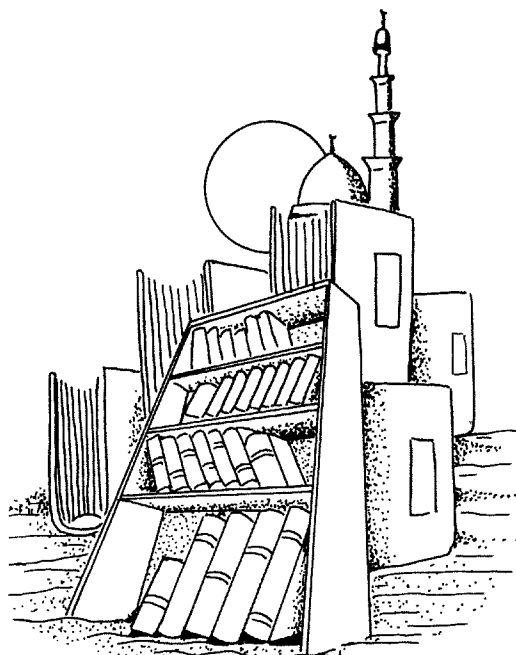

نقد و معرفی کتاب

کتابخانه‌های مدینه منوره

مهدی مهریزی

اگر دو شهر شریف مکه و مدینه تنها به عنوان دو مرکز «عبادی» و «معنوی» شناخته شوند، حاکمیت نوعی جدایی دین از سیاست و تحجرگرایی و جمود را به دنبال دارد و با تأسف باید گفت که اینک چنین جوّی در آنها حاکم است و فضای معنوی و پاره‌ای اندیشه‌های جمودگرایانه بر شهر نورانی مدینه منوره، صبغه علمی و فرهنگی آن را مکتوم و در خفا نگهداشته است.

از ریشه این پدیده نامیمون که بگذریم، باید بگوییم که رسول خدا ﷺ و اهل بیت  و صحابه او به این دو شهر نگاه معنوی، علمی و سیاسی داشتند و تمامی زوایای زندگی کامل یک انسان را در آن پایه گذاری کردند.

به برکت پیامبر کتابت و علم در شبه جزیره رونق گرفت، چنانکه به برکت او مشارکت سیاسی و حضور اجتماعی مردان و زنان در اجتماع معنا یافت. البته عبادت و معنویت نیز رکن اصلی و اول دعوت پیامبر ﷺ به شمار می‌رود.

جدا ساختن سه رکن «معنویت»، «علم» و «سیاست»، جدایی دین از سیاست و عبادت خشک را بر جای می‌گذارد. پس بر مسلمانان است که در رونق بخشیدن به فضای علمی و سیاسی این شهرها همت و رزند و تنها به بُعد عبادی و معنوی آن بسنده نکنند.

بر عالمان مسلمان است که در اجتماع بزرگ حج و زیارت حرم نبوی، به تبادل علم و دانش بپردازند و باب گفتگو در سیاست دینی را بگشایند، همانگونه که از

عطر معنوی آن بهره‌مند می‌گردند.

در این مقال بر آنیم تا به یکی از شاخصه‌های علم و فرهنگ؛ یعنی «کتابخانه» در شهر مدینه منوره بپردازیم و گزارشی اجمالی از آن ارائه کنیم.

این گزارش شامل سه بخش است:

الف - کتابخانه‌های مدینه در عهد عثمانی.

ب - کتابخانه مسجد النبی.

ج - کتابخانه ملک عبدالعزیز.

و تحقیق در این امر مفید است توجه می‌کنیم:

دانشمندان مسلمان کتابخانه‌های شخصی خود را به روی دانش‌پژوهان گشودند و اجازه دادند که از آنها استفاده و بهره‌برداری شود و در همین دوره بود که عاریت کتاب در برابر دریافت ضمانت رونق گرفت.

تشکیل کتابخانه در عهد عثمانی، سیری صعودی داشت؛ بدین صورت که در آغاز این امر به کندی انجام می‌گرفت و پا به پای بنای رباط و مدرسه پیش می‌رفت، اما در اواخر این عهد؛ به ویژه در قرن سیزدهم هجری شتاب گرفت و مشهورترین کتابخانه‌های مدینه، بلکه مشهورترین کتابخانه‌های عهد عثمانی تأسیس شد و در این بُرهه از تاریخ، تعداد کتابخانه‌های عمومی و خصوصی مدینه از هشتاد و هشت گذشت.

اینک به معرفی و شناساندن

مهمترین کتابخانه‌های عصر عثمانی

بخش اول:

کتابخانه‌های مدینه منوره^۱ در عهد عثمانی^۲

کتابخانه، دَومین محور فرهنگی مدینه منوره در دوره عثمانی به شمار می‌رفته است. در این دوره بجز کتابخانه‌های مسجدالنبی، رباط‌ها و مدارس که از دوره ممالیک بر جای مانده بود وجود داشت و چندین کتابخانه جدید بنا شد که برخی از آنها وابسته به رباط‌ها و مدارس بود و برخی دیگر مستقل. و این نخستین بار بود که در مدینه منوره، کتابخانه‌هایی مستقل از رباط و مدرسه برای پذیرایی اهل مطالعه تأسیس می‌شد.

در دوره عثمانی، همچنین برخی از

می‌پردازیم که اسناد تاریخی بدان اشارت دارد:

۱- کتابخانه عارف حکمت

این کتابخانه، مشهورترین کتابخانه عربی است که به جهت دارا بودن نسخه‌های کمیاب، از گنجینه‌های مدینه و از کتابخانه‌های تراثی برجسته به شمار می‌رود.

مؤسس آن، احمد عارف حکمت، دانشمند ترک‌تبار است که نسبتش به حسین بن علی علیه السلام می‌رسد.

وی مدتی عهده‌دار امر قضاوت در قدس، مصر و مدینه (در سال ۱۲۳۹ هجری) بود. همچنین مشاغل دیگری در استانبول بر عهده داشت تا اینکه در سال ۱۲۶۲ هجری به سمت شیخ‌الاسلامی منصوب شد. این منصب را نزدیک به هشت سال؛ یعنی تا سال ۱۲۷۰ هجری، عهده‌دار بود. در این سال بود که از این سمت کناره‌گرفت و به عبادت و دانش‌اندوزی روی آورد و سرانجام در سال ۱۲۷۵ هجری دنیا را وداع گفت.

احمد عارف حکمت پس از کناره‌گیری از منصب شیخ‌الاسلامی در سال ۱۲۷۰ هجری، به تأسیس این کتابخانه همّت

گمارد و برای ساختمان آن در قسمت جنوبی مسجدالنبی پول فراوان فرستاد. پس از بنا و ساختمان کتابخانه، اقدام به ارسال نسخه‌های خطی و کتب چاپی کرد. در گردآوری کتابها و خریداری آن، اموال بسیار صرف کرد و تلاش‌های گسترده‌ای را مبذول داشت و بدین سبب نفیس‌ترین کتابها، با زیباترین خط را از نقاط مختلف گرد آورد. بر صفحهٔ عنوان یکی از نسخ خطی نوشته است:

«۴۰۰ جنیهٔ طلای عثمانی برای خرید آن پرداخت کردم».

احمد عارف که مصمم بود کتابخانه‌اش به عنوان یک مرکز فرهنگی در خدمت نشر دانش و فرهنگ قرار گیرد، در گزینش کتابداران و کارکنان کتابخانه‌ها سخت‌گیری‌های ویژه داشت، و نظام‌نامه‌ای دقیق برای استفاده از کتابخانه تنظیم کرد و در جهت پشتیبانی مالی از کتابخانه، املاکی را در استانبول و مدینه وقف نمود؛ در مدینه پنج خانه وقف کرد که البته درآمد آن اندک بود. چند باغ بزرگ به مساحت ۵۵۵۹ ذرع وقف کرد که درآمد سالانه‌اش کمتر از ۱۵ هزار جنیهٔ طلای عثمانی نبود.

نظام‌نامه‌ای که برای بهره‌برداری از کتابخانه تنظیم کرد، حاوی شرایط ویژه‌ای

کارکنان منظور کرده بود.

کتاب‌های این کتابخانه را تا ۵۴۰۴ شمارش کرده‌اند که برخی از آنها نسخه‌هایی بسیار نفیس است. کتب این کتابخانه شامل کتب شرعی، لغت و غیره می‌باشد.

از ویژگی‌های این کتابخانه ارائه خدمات جانبی؛ از قبیل در اختیار نهادن قلم، دوات، کاغذ و... و فراهم ساختن فضای آرام و راحت برای مطالعه‌کنندگان بود.

۲- کتابخانه محمودیه

این کتابخانه، چنانکه در وقف‌نامه آن آمده، توسط سلطان محمود دوم، در سال ۱۲۳۷ هجری، در جنب مدرسه محمودیه تأسیس شد.

محمود لیبب بتوننی نویسنده «الرحلة الحجازیه» در سال ۱۲۳۷ هجری از این کتابخانه دیدن کرده و درباره‌اش گفته است: «گر چه به پای کتابخانه عارف حکمت نمی‌رسد و از آن کوچک‌تر است و مانند آن نظام‌مند نیست، اما زیبا و مرتب است.»

تعداد کتاب‌های این کتابخانه را ۴۵۶۹ گفته‌اند که قریب به سه هزار آن نسخ خطی بود و برخی از آنها نسخه‌های کمیاب.

بود که برخی از بندهای آن چنین است:

۱- کتابخانه باید دارای یک مدیر و چهار کتابدار از علمای صالح، فارغ‌البال و خوش خلق باشد و یک خادم که وظیفه نگهبانی و نظافت را بر عهده گیرد.

۲- کتابخانه یک ساعت پس از طلوع آفتاب گشایش می‌یابد و تا یک ساعت به غروب آفتاب دایر می‌باشد.

۳- کتابداران موظف‌اند با قرائت دو جزء از قرآن، کار روزانه خود را آغاز کنند و هر روز دو نفر از کتابداران این وظیفه را بر عهده خواهند داشت.

۴- جایز نیست هیچ دانش‌طلبی را از استفاده منع کرد و نمی‌توان کتاب را از کتابخانه خارج ساخت.

۵- پاکسازی کتابخانه، هر سه سال یکبار و با اشراف قاضی مدینه صورت می‌گیرد.

۶- کتاب‌ها را باید ترمیم و تجلید کرد. خلاصه، مؤسس شرایطی سخت برای انتخاب مدیر، کتابداران و بهره‌برداری از کتابخانه مقرر کرده بود. وی ارث بردن شغل کتابداری را منع کرده و فرمان داده بود که هر یک از کتابداران که توان انجام وظیفه را ندارد باید تعویض گردد.

در ضمن حقوقی مناسب آن روز برای

تونسی در کتاب «الاعلام» می‌نویسد:

«برخی از دانشمندان، کتابخانه‌های خود را وقف کتابخانه محمودیه نموده‌اند که یکی از آنان شیخ محمد عابد سندی، از محدثان مشهور و دیگر، شیخ‌العلمای مدینه از سوی محمد علی پاشا، می‌باشد».

۳- کتابخانه‌های مدارس

مدارس عصر عثمانی دارای کتابخانه‌هایی بود که در درجه نخست طلاب مدرسه از آن استفاده می‌کردند و در درجه دوم عالمان و دانش‌طلبان. برخی از این کتابخانه‌ها کتاب را عاریت می‌دادند تا از مدرسه خارج شود، البته در برابر ضمانتی که از مراجعه‌کننده دریافت می‌داشتند. سالنامه عثمانی فهرستی از این کتابخانه‌ها را، به ترتیب تعداد کتاب، بدین شرح تنظیم کرده است:

- ۱- کتابخانه مدرسه بشیرآغا ۲۰۶۳ جلد کتاب.
- ۲- کتابخانه مدرسه سلطان عبدالحمید اول ۱۶۶۹ جلد کتاب.
- ۳- کتابخانه مدرسه عمر افندی قره‌باش ۱۲۶۹ جلد کتاب.
- ۴- کتابخانه مدرسه شفا۱۲۴۶ جلد

کتاب.

۵- کتابخانه مدرسه ساقزلی ۵۹۳ جلد

کتاب.

۶- کتابخانه مدرسه احسائیه ۴۶۱ جلد

کتاب.

۷- کتابخانه مدرسه کبرلی ۱۵۷ جلد

کتاب.

۸- کتابخانه مدرسه امین افندی ۱۰۰

جلد کتاب.

۹- کتابخانه مدرسه حسین آقا ۱۰۰

جلد کتاب.

تونسی در کتاب «الاعلام» از کتابخانه‌های دیگری چون کتابخانه مدرسه قازانیه، کیلی ناظر و عرفانیه هم نام برده، لیکن از تعداد کتاب آن‌ها سخنی به میان نیاورده است. البته بدین مطلب اشاره کرده که در این کتابخانه‌ها کتبی جالب وجود داشت که وقف کتابخانه مدرسه شده بود.

این کتابخانه‌ها غالباً پس از بازگشایی مدارس تأسیس می‌شد و گاه زمانی طولانی میان تأسیس مدرسه و راه‌اندازی کتابخانه فاصله می‌افتاد که این به جهت فراهم نبودن کتاب بود. گرچه سالنامه دولت عثمانی از کتابخانه‌های دیگر مدارس فهرست و آماری ارائه نکرده لیکن به نظر

می‌توان یاد کرد که کتابخانه بساطی ۱۰۵۰ کتاب داشت.

این کتابخانه سهمی به‌سزا در فرهنگ عمومی مردم مدینه و نیز شخصیت مردم و اهل علم داشت.

می‌رسد، سایر مدارس نیز دارای کتابخانه بوده‌اند اما بدانجهت که تنها طلاب مدرسه از آن استفاده می‌کردند، در گزارش‌ها از آن یاد نشده است.

۴- کتابخانه‌های شخصی

در عصر عثمانی گروهی از عالمان مدینه کتابخانه‌هایی داشتند که به جهت زیادی کتاب و داشتن کتاب‌های نادر زبانزد بودند.

در برخی از این کتابخانه‌ها به روی اهل علم گشوده بود و کتابداران در طول روز پاسخگوی مراجعین بودند.

یکی از این شخصیت‌ها امین پاشا شیخ‌الحرم است که پس از کناره‌گیری از منصب خویش، به دانش روی آورد و کتابخانه‌ای فراهم ساخت.

دوم از آنان شیخ عمر حمدان تونسی است که لقب «محدث الحرمین» را داشت و کتاب‌هایش، که ۹۰۸ جلد بود، پس از مرگش به کتابخانه عمومی مدینه ملحق شد.

دیگری سلیم بک است که طبق آمار سالنامه عثمانی ۵۰۰ کتاب داشت.

به جز اینها، از عبدالغفور افندی بخاری، محمد ثروت افندی و احمد بساطی

۵- کتابخانه رباط‌ها و زاویه‌ها:

«رباط» مکانی بود برای اقامت مجاورین، طلاب و رهگذرانی که قصد مدینه را داشتند. برخی از این رباط‌ها ویژه سرزمین یا گروهی خاص بود؛ مانند رباط جبروت که از آن مردم حبشه بود و رباط ارناووط که به مردمان بالکان اختصاص داشت و رباط روم که ویژه مردمان آسیای میانه بود.

و برخی دیگر از رباط‌ها عمومی بود که همه می‌توانستند از آنها استفاده کنند. بسیاری از این رباط‌ها دارای کتابخانه‌هایی بود، حاوی نسخه‌هایی از قرآن کریم، تفاسیر، کتب حدیث و غیره، که برخی از اینها کتابخانه‌های عظیم بود؛ مانند کتابخانه رباط عثمان بن عفان که کتب بسیار در زمینه فقه مالکی داشت و رباط قره‌پا و جبروت و...

گفتنی است که بیشترین کتاب‌های این کتابخانه‌ها را، شیوخ و اهل علم مقیم

در آنها وقف می‌کردند.

«زاویه» به جایی گفته می‌شد که شیوخ صوفیه، طلاب و مریدان را به حضور می‌پذیرفتند و سبب رواج این زاویه‌ها، اقامت گروهی از مشایخ صوفیه و یا ورود مریدان آنها در مدینه بود.

تعدادی از این زاویه‌ها نام مشایخ تصوف را بر خود داشتند.

علی بن موسی مشهورترین زاویه‌ها را ۱۲ عدد یادآور شده که این، همه زاویه‌ها نیست. کسانی که به این مکانها آمد و شد داشتند، مجالس ذکر بر پا می‌کردند و یا در درس مشایخ شرکت می‌جستند.

بسیاری از این زاویه‌ها دارای کتابخانه بود و در آن نسخه‌های قرآن کریم، کتب تفسیر و نوشته‌های صوفیه وجود داشت. این زاویه‌ها تا پایان عصر عثمانی برقرار بود.

بخش دوم:

بخش سوم:

کتابخانه مسجد نبوی شریف^۳

کتابخانه مسجدالنبی در سال ۱۳۵۲ به پیشنهاد عبید مدنی مدیر اوقات مدینه تأسیس شد، و آن پیشتر در جنب باب مجیدی بود که به محل کتابخانه‌ها منتقل

شد و در سال ۱۳۹۹ ه.ق. به جایگاه فعلی انتقال یافت.

محل فعلی آن جنوب قبر پیامبر و در قسمت باب عمر واقع است. این کتابخانه در دو ساختمان و هر یک دارای دو طبقه است.

در یک ساختمان نسخه‌های خطی و کتاب‌های تاریخ، جغرافیا و مرجع قرار گرفته و در ساختمان دیگر کتب فقه، اصول، علوم قرآن و علوم حدیث جای دارد. این کتابخانه دارای ۱۹۰۰ نسخه خطی است که تاریخ برخی از آنها به ۵۷۸ هجری می‌رسد. بخشی از این کتابخانه، قسمت صوت است که تمام درسهای مسجدالنبی و خطبه‌ها از سال ۱۴۰۷ در آن جمع‌آوری گردیده و موجود است.

این کتابخانه از ۷/۵ صبح تا بعد از نماز عشا به مدت ۱۴ ساعت در تمامی روزهای سال باز می‌باشد.

کتابخانه ملک عبدالعزيز^۴

کتابخانه ملک عبدالعزيز با مساحت ۲۳۰۹ متر در شرق مسجد نبوی واقع است.

را دارد. در همین طبقه کتابخانه نوباوگان و کودکان نیز جای گرفته است.

۳- طبقه اول

در این طبقه کتابخانه قرآن کریم جای دارد. در کتابخانه قرآن، نسخه‌های خطی از قرآن کریم با خط‌های کوفی، ثلث، نسخ و مغربی موجود است و قدیمی‌ترین خط مربوط به سال ۵۴۹ ه.ق. است که ابوسعید محمد بن اسماعیل بن محمد آن را تحریر کرده است.

حجم این نسخه از قرآن کریم ۳۰×۲۰ سانتی‌متر است و در سال ۱۲۵۳ ه.ق. اهدا شده است.

قرآنی با حجم ۸۰×۱۴۲/۵ سانتی‌متر با وزن ۱۵۴ کیلوگرم نیز در این کتابخانه وجود دارد، سزاست بگوییم که قرآن‌های خطی در محفظه‌های زیبا و شکیل نگهداری می‌شود.

در همین بخش، شمعدانی که برای روشنایی مساجد و مدارس و رباطها استفاده می‌شد، نیز نگهداری می‌شود.

چهار لوح خطی با نگارش سلطان محمودخان و سلطان عبدالمجیدخان به خط ثلث در این کتابخانه موجود و این جملات بر آنها مکتوب است:

کلنگ این کتابخانه را ملک فیصل در محرم سال ۱۳۹۳ هجری به زمین زد و ملک فهد در محرم سال ۱۴۰۳ ه.ق. آن را افتتاح کرد. این کتابخانه متشکل از کتابخانه‌های

تراثی و حاوی نسخ خطی مدینه بود که به صورت پراکنده در مدینه وجود داشت تا اینکه با ساخت و تأسیس این کتابخانه سایر کتابخانه‌ها بدین‌جا منتقل شد و در این مجموعه جدید استقلال خود را تا کنون حفظ کرده است. گفتنی است که این کتابخانه دارای پنج طبقه بدین شرح است:

۱- زیرزمین

در این بخش، امور فنی مربوط به نسخ خطی؛ چون تهیه فیلم، نگهداری میکرو فیلم‌ها و ... انجام می‌شود.

۲- طبقه همکف

در این طبقه، که ورودی کتابخانه نیز به شمار می‌رود، دفتر اطلاعات، محل استراحت مراجعان جای گرفته است.

در سمت راست این طبقه، مکانی برای بحث و مباحثه با قفسه‌های کتاب، پیش‌بینی شده است.

قسمت چپ این طبقه، سالن کنفرانسی است که گنجایش ۴۰۰ میهمان

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، ﴿حَسْبُنَا
 اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ﴾
 ﴿إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا﴾
 اللَّهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ

شش قطعه از پرده کعبه مربوط به
 سالهای ۱۳۴۸ تا ۱۳۹۶ هجری از سوی
 پادشاهان سعودی: عبدالعزیز، سعود، فیصل
 و خالد نیز زینت بخش آن است.

۴- طبقه دوم

در این طبقه، که به صورت قفسه باز
 تنظیم شده، ۲۶۳۷۶ کتاب در موضوعات
 علوم و معارف، فلسفه، ادیان و اسلام
 (شامل علوم قرآن، تفسیر، قراءات و احکام)
 جای گرفته است.

۵- طبقه سوم

در این طبقه ۱۴ کتابخانه به صورت
 مستقل قرار دارد که در مجموع دارای
 ۱۳۴۶۰ کتاب چاپی و ۶۳۸۹ نسخه خطی
 می باشد.

عناوین این کتابخانه‌های مستقل،
 عبارت است از: محمودیه، عبدالقادر شبلی،
 شیخ ابراهیم فتنی، آل صافی، ساقزلی، عمر
 حمدان، کتبی، عرفانیه، قازانیه، احسانیه،
 رباط عثمان، رباط جبریت، رباط قره‌باش و

رباط کیلی ناظر.

کتابخانه شیخ عارف حکمت نیز به
 صورت موقت در مکتب عبدالعزیز نگهداری
 می شود. در این کتابخانه ۲۱ پارچه طلا باف
 وجود دارد که ده قطعه آن در کتابخانه قرآن
 است.

گفتنی است این کتابخانه فهرست
 چاپ شده ندارد و همچنین دارای نظام
 رایانه‌ای نیست. البته به گفته یکی از
 کتابداران، در حال ثبت و طراحی سیستم
 رایانه‌ای هستند.

این کتابخانه، بجز روزهای پنجشنبه
 و جمعه، در ایام هفته در وقت اداری صبح
 باز است.

به گفته مدیر این کتابخانه،
 مراجعه کنندگان بیشتر کسانی هستند که در
 حال تهیه پایان نامه کارشناسی ارشد و
 رساله دکتری می باشند، همچنین استادان و
 پژوهشگران، بخشی دیگر از
 مراجعه کنندگان را تشکیل می دهند.^۵

● بی‌نوشتها:

- ۱- بحار الانوار، ج ۱۲، ص ۱۰۴
- ۱- این قسمت ترجمه‌ای است آزاد، از صفحات ۱۰۵-۱۱۲، جلد سوم کتاب: التاريخ الشامل للمدينة المنورة، د. عبدالباسط بدر، الطبعة الأولى، ۱۴۱۴ ه.ق. - ۱۹۹۳ م.، المدينة المنورة.
- ۲- عهد عثمانی عبارت است از اوایل قرن دهم هجری که سلطان سلیم حجاز را تحت سیطره خود درآورده تا زمانی که آل سعود به حکومت دست یافتند.
- ۳- در این گزارش از مجله المنهل، شماره ۴۹۹، سال ۱۴۱۳، ص ۲۲۸ و ۲۲۹ استفاده شده است.
- ۴- در این گزارش از کتاب: التاريخ الشامل للمدينة المنورة، ج ۳، ص ۲۶۲ و ۲۶۳ و نیز مجله المنهل، شماره ۴۹۹، سال ۱۴۱۳، صص ۲۳۴ - ۲۳۰ استفاده شده است.
- ۵- جهت آگاهی بیشتر فهرستی از منابعی که در معرفی کتابخانه‌های مدینه تدوین شده شناسانده می‌شود:

الف: کتب

- ۱- التاريخ الشامل للمدينة المنورة، د. عبدالباسط بدر، الطبعة الاولى، ۱۴۱۴ ه.ق. - ۱۹۹۳ م.، ج ۳، صص ۱۰۵-۱۱۲
- ۲- المدينة المنورة في القرن الرابع عشر، احمد سعيد بن سيم، الطبعة الاولى، ۱۴۱۴ ه.ق. - ۱۹۹۳ م.، صص ۱۲۸-۱۳۰

ب: مقالات

- ۱- مكتبة المسجد النبوي، مجلة المنهل، شماره ۴۹۹، سال ۱۴۱۳ ه.ق.، ص ۲۲۸
- ۲- مكتبة ملك عبدالعزيز، مجلة المنهل، شماره ۴۹۹، سال ۱۴۱۳ ه.ق.، ص ۲۳۰
- ۳- المدينة المنورة المستديبات والمكتبات الخاصة، مجلة المنهل، شماره ۴۹۹، سال ۱۴۱۳ ه.ق.، صص ۲۲۲
- ۴- المكتبات في جزيرة العرب، سال ۲ (۱۳۸۸ق)، شماره ۱۰، صص ۹۰۷-۸۹۳
- ۵- المكتبات العامة في المدينة المنورة، مجلة عالم الكتب، مجلد ۲ (سال ۱۴۰۱ق)، شماره ۲، صص ۲۶۶-۲۶۳
- ۶- مكتبة عارف حكمت، جملة الفيصل، شماره ۲۱۲، سال ۱۴۱۵ ه.ق.، ص ۱۱۸
- ۷- مكتبة عارف حكمت، جملة الزهراء، ج ۵، شعبان سال ۱۳۴۴، ص ۴۷۴
- ۸- مكتبة عارف حكمت، جملة الزهراء، ج ۵، شوال سال ۱۳۴۴، ص ۶۳۶

٩- مکتبہ شیخ الإسلام عارف حکمت، جملة العرب، مجلد ٣، سال ١٣٨٨، ص ٢٤٣

١٠- مکتبات المدينة المنورة في العهد العثماني، مجلة كلية الشريعة و الدراسات الإسلامية بجامعة

أم القرى، سال ٣ (١٣٩٧ هـ.ق.)، شماره ٢، ص ٧-١٦

ج: پایان نامه

١- المکتبات العامة بالمدينة المنورة ماضيها و حاضرها، حمادى على محمد التونسي، رسالة ماجستير،

جامعة ملك عبدالعزيز، سال ١٤٠١ هـ.ق.، ص ٢٦٠ اين رساله در مکتبه عبدالعزيز، در مدينه در قسمت

کتابخانه عارف حکمت موجود است.